

İNGİLİZ SEYYAH LADY ELIZABETH CRAVEN'İN GÖZÜNDEN 1786 TARİHİNDE KIRIM*

CRIMEAN IN 1786 FROM ASPECT OF BRITISH LADY ELIZABETH CRAVEN

Asuman KARABULUT**

Öz

1785-1786 tarihleri arasında Avrupa'nın pek çok ülkesinin yanı sıra Kırım ve Osmanlı topraklarında da seyahat eden Lady Elizabeth Craven, bu bir yıllık seyahati boyunca Prusya Dükü ve Sayn Kontu olan Christian Frederick Charles Alexander'a toplamda altmış sekiz mektup yazmıştır. Craven, Fransa'da yazmaya başladığı mektuplarını Viyana'da sonlandırmış, buradan da Prusya Dükü Charles Alexander'ın yanına dönmüştür. Yazdığı bu mektuplarda gezip gördüğü yerlerin doğası, insan ilişkileri, ticari hayatı, kadınlar, erkekler, giyim-kuşam, yapılar, sokaklar, köyler, hayvanlar, mezarlıklar, inançlar ve gelenekler üzerine pek çok konuya değinmiştir. Gezisi esnasında seyahat ettiği memleketlerin geçmişini anlatan notlar çıkarmayı ihmal etmeyen Craven, Kırım'a gelmeden önce de Moskova'da yazdığı bir mektupta öncelikle bu coğrafyanın tarihine değinmiştir. 12 Mart-20 Nisan 1786 tarihleri arasında Kırım'da kalan seyyah, buradaki Kherson, Perekop, Karasubazar, Balaklava, Akmescit, Kefe, Sivastopol, Bahçesaray, Sudak, İnkerman, Baydar gibi şehir ve kasabaları gezmiş, istirahatlerini ise genellikle şehrin önde gelen soylularının ve askeri mensuplarının evlerinde yapmıştır. Adına pek çok yemek ve toplantı düzenlenen Craven, Kherson gezisi esnasında Çariçe II. Katerina'nın gözde komutanlarından Prens Potemkin'in evinde misafir olmuştur. Onunla ilgili pozitif düşünceleri dikkat çekicidir. Tatarlar ve Kosaklar ile ilgili de olumlu ve olumsuz yargıları bulunmaktadır. Craven, burada kaldığı sürece gezisini *kibitka* denilen bir at arabasıyla gerçekleştirmiştir. Zaman zaman da hayran olduğu Kosak atlarına binmiştir. Craven, Kırım'da seyahati esnasında tecrübe ettiği her şeyi Prusya Dükü ve Sayn Kontu Charles Alexander'a yazdığı dokuz mektupta anlatmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru yazılan bu eser seyahat edilen ülkelerin siyasi, iktisadi, içtimai özelliklerini yansıtmaya açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada ise savaştan yeni çıkmış ve Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmış Osmanlı Devleti'nin elinden kayıp giden Kırım'ın beşerî ve kısmen siyasi yönlerinin bir İngiliz'in bakış açısıyla sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Craven, Kırım, Tatarlar, Kosaklar, seyahat

* Bu çalışma, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, [(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011] adlı tarafımdan hazırlanan yüksek lisans tezinin verileri kullanılarak üretilmiştir. Tezin genel kapsamında yalnızca çeviri olarak yer alan Kırım bölümü bu makalede başka dönemlerde yazılmış seyahatnamelerle kıyaslanarak ve desteklenerek spesifik bir çalışma haline getirilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzincan / Türkiye, asuman_krbt@hotmail.com

Abstract

Lady Elizabeth Craven traveled to many countries of Europe from 1785 to 1786, as well as the Crimean and Ottoman lands. Throughout this one-year journey she wrote with her sixty-eight letters, in literary, to Christian Frederick Charles Alexander, duke of Prussia, her observation. Craven began writing her letters in France and ended up in Vienna. And then the Duke of Prussia turned to Charles Alexander. Her letters contain many topics on nature, human relations, commercial life, women, men, clothing, structures, streets, villages, animals, cemeteries, beliefs and traditions. Craven, who does not neglect to make notes about the history of the countries she traveled during her journey, first referred to the history of this geography in a letter she wrote in Moscow before arriving in Crimea. She stayed in Crimea between 12 March and 20 April 1786. She visited cities and towns such as Kherson, Perekop, Karasubazar, Balaklava, Aqmescit, Kefe, Sevastopol, Bahçesaray, Sudak, İnkerman, Baydar and usually rested in the homes of prominent nobility and military members of the city. Many meals and meetings were organized for Craven. During the Kherson trip, the Czarina II. Katerina's favorite commanders was guests at Prince Potemkin's house. Craven thought about positive things about him. She had positive and negative judgments about Tatars and Cossacks. As long as she stayed there, had a journey with a horse cart called *kibitka*. From time to time, she riding Cossack horses, which she admired. During her journey in Crimea she told all of her experiences in nine letters wrote to the Prince of Prussia. This work written towards the end of the 18th century is important. Because this work presents the political, economic, and social characteristics of the travelling countries. However, this work is about the Crimea that the Ottoman Empire lost after the war and which had to sign The Treaty of Küçük Kaynarca. Aimed to present the human and partly political aspects of Crimea from an British point of view.

Keywords: Craven, Crimea, Tatars, Cossacks, journey

Giriş

XV. yüzyılın sonlarından başlayarak çeşitli Avrupa devletleri dünyanın geniş alanlarını keşif, fetih, ilhak ve iskân etmeye başlamışlardır. Bu durum, yani sömürgecilik Avrupa devletlerinin önemli bir özelliği haline gelmiştir. Yükselen yaşam seviyesi ve onun getirdiği rahatlık, geri kalmış ülkeler ile batılı ülkeler arasındaki farkın kesin çizgilerle ayrılmaya başlaması, iktidar - egemenlik ilişkisinin değişmesine sebep olmuştur. Bu durum beraberinde kendini üstün kılmak için Şark'ı tanıma arzusuna yol açmıştır.¹ Bu sebeple Batılı gezginler, sanatçılar, tarihçiler, maceracılar doğu topraklarına gelerek gizemli, zengin ve egzotik insanların ülkesini incelemeye başlamışlardır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren çok sayıda araştırmacı ve seyyah doğu coğrafyasını ziyaret etmeye başlamıştır. Bu yüzyılın sonları ve XIX yüzyılın başlarında ise Osmanlı ve Avrupa siyasetinde kendini ön plana çıkaran Rusya'nın pek çok gezgin tarafından gezildiği bilinmektedir. Genel olarak Rusya, özelde ise Kırım hakkında yapılan çalışmalarda Kırım'da II. Katerina ve akabinde Rus kolonizasyonunun etkilerini hissetmek mümkündür.² Bu etkilerin yanı sıra seyyahların siyasî olaylardan iktisadî yapıya, dinî inançlardan gündelik hayata kadar hemen her konuya değinerek okuyucularını bilgilendirdikleri görülebilmektedir. Seyyah Elizabeth Craven de Kırım gezisi sırasında yaşadıklarını mektuplar halinde kaleme almayı

1 Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 59-60.

2 Alper Başer, "Rus Kolonizasyonu", *Karadeniz Araştırmaları*, VI/24, (2010), s. 29-42; Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 8.

tercih etmiştir. Bu çalışma, XVIII. yüzyılın sonlarında Rusya kontrolüne giren Kırım'ın sosyal, ekonomik ve siyasi yönlerinin Craven'in mektuplarına yansıyan tarafları ile şekillenmiştir.

1. Elizabeth Craven'in Hayatı

Lady Elizabeth 17 Aralık 1750 tarihinde İngiltere'de doğmuştur. Charborough Kontu Henry Drax'ın kızıdır. Babasını beş yaşındayken kaybetmiş olan Craven'in çocukluğu Fransa ve İngiltere arasında geçmiştir. Çalkantılı bir hayatı olan Craven, yaşadığı iki evlilik sonrasında hayatına yaptığı seyahatler ve kaleme aldığı kitaplar ile devam etmiştir. Eşinden ayrı yaşadığı yıllarda İtalya, Fransa, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu gibi pek çok ülkeye seyahatlerde bulunmuştur. 1785-1786 tarihlerinde gerçekleşen bu seyahatleri esnasında yazmış olduğu altmış sekiz mektubu sevgilisi Anspach ve Bareith Brandenburg'un "uç beyi"³ olan Prusya Dükü ve Sayn Kontu Christian Frederick Charles Alexander'a göndermiştir.⁴ Ancak Lady Craven'in mektuplarını Charles Alexander'a "kardeşim" şeklinde hitap ederek yazması dikkat çekicidir. 1789 yılında bu mektup serisini *A Journey through the Crimea to Constantinople*⁵ (Kırım'dan İstanbul'a Seyahat) adıyla kitap haline dönüştürmüştür. Craven, 1791 yılında eşi Lord Craven'in ölümünden kısa bir süre sonra mektupları gönderdiği Charles Alexander ile evlenmiştir. Craven'in 13 Ocak 1828'de İtalya'da hayatını kaybettiği bilinmektedir.

2. Eserin Tanıtımı

Lady Craven'in *A Journey through the Crimea to Constantinople* adlı eseri XVIII. yüzyılın sonlarında yazılmıştır. Altmış sekiz mektuptan oluşan eserde her mektubu eşi Lord Craven'den ayrıldıktan sonra topraklarına yerleştiği Anspach ve Bareith Brandenburg'un "uç beyi" olan Prusya Dükü ve Sayn Kontu Christian Frederick Charles Alexander'a yazmıştır. 1785-1786 yılları arasında Avrupa'ya ve Anadolu'ya yaptığı gezileriyle ilgili bilgileri bu mektuplarda Prusya düküne bildirmiştir. Kitap 350 sayfadandır oluşup Oxford Üniversitesi Kütüphanesi Dawkins Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Dili İngilizce, seri numarası 275'tir. 1789 yılında

3 Alman sınır kentlerinin askeri valisi için "uç beyi" (*Margrave*) unvanı kullanılmaktaydı. Ülkenin Hohenzollern prensleri, "uç beyi", bunların yetki alanındaki bölge ise "uç beyliği" (*Margravate*) olarak bilinmektedir. Anspach-Brandenburg, 21 Ocak 1398 tarihinde kurulmuştur. Bu bölgede son uç beyliğini Christian Frederick yapmıştır. Frederick, egemenliğindeki bu bölgeyi 28 Ocak 1792'de Prusya Kralı II. Frederick William'a satmıştır. Bk. Image Gallery of the Coins of Branderburg-Ansbach, "Branderburg-Ansbach", <http://www.medievalcoinage.com/gallery/germany-brandansbach.htm> [Erişim Tarihi: 20.10.2017].

4 Filiz Turhan, *British Romantic Writing about the Ottoman Empire*, New York 2001, s. 30.

5 Elizabeth Craven, *A Journey through the Crimea to Constantinople*, London 1789. Kitabın yalnızca Türkiye ile ilgili olan bölümleri 1939'da Reşat Ekrem Koçu tarafından çevrilerek *1786'da Türkiye* başlığı adı altında kırk sekiz sayfalık bir kitap halinde basılmıştır. Bk. Reşat Ekrem Koçu, *1786'da Türkiye*, Sertel Matbaası, Ankara 1939. Craven'in eserinin Avrupa ve Kırım seyahati kısmı Koçu tarafından çevrilmeyip kitabın tamamının çevirisi tarafımdan yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bk. Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.

Fransız İhtilâli'nden önce Londra'da ilk baskısı yapılmıştır. Mektuplar yer yer Fransızca kelime ve cümlelerle zenginleştirilmiştir. Kitabın kimi yerlerinde dikkat çeken boşluklar ve cümleler arasındaki uyumsuzluklar Craven'in anlatım biçiminden kaynaklanmaktadır. Bu boşluklarda zaman zaman sansürlemeler olmuştur. Anlatım biçimi, kitabın XVIII. yüzyılda kaleme alındığı düşünüldüğünde sade ve anlaşılırdır. Craven'in kendine özgü bir üslubu bulunmaktadır. Gözlemediği kişileri ya da toplumları zaman zaman acımadan eleştirmiş, zaman zaman ise onlardan övgü ile bahsetmiştir. Craven, pek çok seyyahın gezi yazılarına benzer şekilde gezip gördüğü yerlerdeki insanların diline, yaşam biçimine, sosyal ilişkilerine, şehirlerin iklimine ve doğasına ve bunların kendisini ne şekilde etkilediğine değinmiştir. Seyyahların neredeyse hepsinin erkeklerden oluştuğu bu dönemde Craven'in gezisi onun güçlü, cesur ve özgür bir kadın olduğunu düşündürmektedir. Seyahat ettiği memleketlerin geçmişi ile ilgili bilgiler de vermeyi ihmal etmeyen seyyah, muhtemelen yanında tarih kitapları da taşımaktaydı. Kısacası Craven'in seyahatnamesi, tarihi bir misyonu yerine getirerek seyahatname niteliğindeki kitaplarla ilgilenenlerin ilgisini çekmenin yanı sıra, Craven'in yaşam şekli ve o döneme ait pek çok tarihi olayla ilgili hafızalarda bir tablo çizmektedir.

3. Craven'in Kırım Gezisi

Lady Craven 1785'te başladığı seyahatine İtalya'da Cenova, Pisa, Luccia, Floransa, Bologna, Fillegara, Venedik, Pisa; Avusturya'da Viyana, Taillament, San Daniello, Trevisay; Polonya'da Varşova, Nicolsburg, Olmutz, Krakow; Rusya'da Petersburg, Nevra, Moskova, Kherson, Pultava, Krementchouck, Boristhenes şehirlerini gezerek devam etmiştir. Seyahat ettiği bu ülkelerden sonra Kırım yarımadasına yönelmiş, bu coğrafyayı tanıyarak merakını gidermek istemiştir. Bu çalışmada Craven'in söz konusu kitabının Kırım'la ilgili kısımları ele alınmaktadır.

Kırım coğrafyasına seyahatlerin arttığı dönem daha çok Rusya'nın bu toprakları ilhak etmesinden sonradır. Ancak XIV. ve XVI. yüzyıllarda da Kefe, Perekop, Bahçesaray, Sudak gibi şehirlerin gezginlerin dikkatini çektiği bilinmektedir.⁶ XIX. yüzyılda Polonyalı gezginler genellikle Kırım Yarımadasında Bahçesaray, Karasubazar, Evpatorya, Sivastopol, yine XIX. yüzyılda Amerikan, İngiliz, Fransız bürokrat ve seyyahlar da Perekop, Kherson, Eupatoria, Sivastopol, Kefe, Karasubazar, İnkerman gibi şehirleri gezerek anılarını kaleme almışlardır.⁷

Gezisi esnasında seyahat ettiği memleketlerin geçmişini anlatan notlar çıkarmayı ihmal etmeyen Craven, Kırım'a gelmeden önce yazdığı bir mektupta öncelikle bu coğrafyanın tarihine

6 Mikhail Kızılov, *The Crimea According to the Descriptions of European Travellers from the Thirteenth to the Sixteenth Century*, (M.A. Thesis in Medieval Studies), The Central European University, Budapest 1997, s. 62, 63.

7 Mikhail Kızılov, "The Crimean Karaites and The 19th century Polish Travellers", *Studia Orientalia*, (2003), s. 93-108; Henry A.S. Dearborn, *A Memoir on The Commerce and Navigation of The Black Sea and The Trade and Maritime Geography Turkey and Egypt*, Vol. I, Boston 1819, s. 295, 297, 305, 308, 323, 345; Laurence Oliphant, *The Russian Shores of The Black Sea in Auntum of 1852*, London 1853, s. 209, 211; Robert Lyall, *Travels in Russia, The Crimea, The Caucasus and Georgia*, Vol. I, London 1825, s. 239, 257, 336, 358; Xzavier Hommarie de Hell, *Travels in The Steppes of The Caspian Sea, The Crimea The Caucasus*, London 1847, s. 343, 349, 410.

değirmiştir. Aynı şekilde Craven'den önce veya sonra Kırım'ı ziyaret eden asilzadelerin de yaşadıkları anı aktarmadan önce kısaca bulunduğu mekânın geçmişinden bahsetmeyi uygun gördükleri bilinmektedir.⁸

Craven'in Moskova'dan ayrılmadan önce Prusya Dükü Charles Alexander'a yazdığı mektuptaki "...Benim niyetim Perekop'a devam etmek. Orası bir yarımada'nın girişidir ve Tavrida olarak adlandırılır. Oranın ikliminden ve durumundan güzel bir yer olduğunu anlıyorum"⁹ sözlerinden onun Kırım yarımadasını merak ettiği anlaşılmaktadır.

Kırım bilindiği üzere Rusya ve Osmanlı Devleti arasında tampon bir bölge olduğundan tarih boyunca önemini korumuştur. 1760'lı yılların sonlarına doğru kaynamaya başlayan bu bölgenin kaderi, Osmanlı-Rus savaşının ardından 1774 tarihinde Küçük Kaynarca Anlaşması'nın imzalanması ile Rusya lehine değişmiştir. Bu anlaşmanın şartları Osmanlı açısından çok ağır olmuştur. Karadeniz artık bir Türk gölü olmaktan çıkmış ve ilk defa halkı Müslüman olan bir toprak parçası, yani Kırım kaybedilmiştir. Kırım bu anlaşma sonrası her ne kadar bağımsız gibi görünse de yöneticileri Rus Çariçesi II. Katerina'nın onayından geçmek zorundadır. Bu vesileyle II. Katerina'nın gözüne girmeyi başaran Şahin Giray, 1777-1782 yılları arasında Kırım Hanlığı yapan son kişi olarak Kırım'ın Ruslar tarafından işgaline zemin hazırlamıştır.¹⁰ Ardından Kırım halkı 1783'te yayımlanan Karasu Beyannamesi ile bağımsızlığını kaybetmiş ve Kırım Hanlığı Tavrida Vilayeti adı ile resmen Rusya'nın bir eyaleti haline gelmiştir.¹¹

Elizabeth Craven ise bu coğrafyayı ziyaret ettiği yıllarda Rusların Kırım üzerindeki mücadelesini şöyle değerlendirmiştir: "Rusya'nın kazancı asla vazgeçmemesidir". Craven'e göre Rusya'nın istekli ve dirayetli oluşu ona bu zaferi getirmiştir.

Kırım gezisi esnasında Ukrayna'nın güneyinde Dinyeper Nehri yakasında bulunan Kherson'da kaldığı sürece Craven'e eşlik eden kişi, 1769-1774 Rus-Türk harbinin Rus ordusu komutanlarından ve de Taurida-Kırım umumi valisi Prens Potemkin¹² olmuştur. Craven'in Potemkin'in faaliyetleri ile ilgili düşünceleri ise şöyledir:

İnsanların Prens Potemkin'in başarılarını, onun sahip olduğu Tavrida Hükümeti'ni veya oradaki birlikleri kumanda edişini kuskandıkları kolaylıkla anlaşıyor. Bu durum, belki de yeni kurulmuş bu ülkeyi elde etme veya onu koruyabilme konusunda Potemkin'in başarısını en aza

8 Martin Bronevsky, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970, s. 5; Henry A.S. Dearborn, *age.*, s. 265.

9 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 90.

10 Feridun Emecen, "Şahin Giray", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 276-277.

11 Beyannamenin okunması ile ilgili farklı tarihler ileri sürülmüştür. Müstecip Ülküsal ve Halil İnalıcık'ın verdiği tarih 8 Nisan 1783, Hacı Giray'ın *Gülbün-i Hânân*'da verdiği ise, 17 Ekim 1783'tür. Bk. Osman Fikri Sertkaya, "Kırım'ın Rusya'ya İlhakına Dair 17 Ekim 1783 Tarihli ve Knez Grigori Potemkin İmzalı Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış Ferman", *Karadeniz Araştırmaları*, S 11, (2006), s. 13-18.

12 Şehirde Potemkin tarafından 1778 yılında Karadeniz cephesini korumak ve Türkiye üzerine yönelmek amacıyla Rus-Karadeniz donanması inşa edilmiştir. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 37-38.

indirmek için binlerce kötü niyetli yalana sebebiyet vermiş olabilir. Ancak bence ülkenin onun hakkındaki bu desteksiz iddialarını haklı çıkaracak hiçbir şey yok.¹³

Ancak Craven'in başarı olarak adlandırdığı Prens Potemkin'in Kırım politikası, Slav ve diğer gayrimüslim unsurların iskânı ve Kırım Tatar köylülerinin topraklarının ellerinden alınmasına sebep olmuştur. Bu durum, yine bu tarihlerde başlayan büyük Tatar göçü ile devam etmiştir. Gerek bu nüfus nakli ve ekonomik sıkıntılar gerekse yabancı bir toplumun baskısından kaynaklanan dini, idari ve psikolojik sıkıntılar, Kırım Tatarlarının kitleler halinde ülkelerini terk ederek Türkiye'ye, özellikle Anadolu ve Rumeli bölgelerine göç etmelerine sebep olmuştur. Kırım'ın Rus işgalinin ardından yüz elli yıl boyunca kesintisiz devam eden bu göçler, özellikle XIX. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. XX. yüzyılda Kırım'dan göç eden Kırım Tatarlarının sayısı Kırım'da kalanların oldukça üzerindedir.¹⁴

Tatar nüfusunu göçe zorlamak amacıyla Rusların işgal sırasında gerçekleştirdikleri katliamlar içinde özellikle Potemkin'in emriyle Potemkin'in kardeşi tarafından gerçekleştirilen katliam dikkat çekmektedir. Otuz bini aşkın Tatar'ın bu katliamda öldürüldüğü bilinmektedir.¹⁵

Craven, II. Katerina ve Prens Potemkin'in Kırım için verdikleri mücadeleyi ve icraatları haklı ve başarılı bulmakta, ayrıca onların izlediği bu politikaya sempati duymaktadır. Potemkin'e büyük saygı duyan Craven, onun evinde kaldığı sürece bir dizi yemekli toplantıya katılmış ve bundan büyük keyif duymuştur. Yemekte Prens'in büyük bir ilgi ve saygıyla Craven'e tavsiyelerde bulunması ve orada bir Rus ile evli olan İngiliz bir lady ile yaptığı hoş sohbet, vaktini güzelleştiren unsurlardan biri olmuştur.

Kherson'da gezintilerini *kibitka* denilen bir tür at arabasıyla gerçekleştiren Craven'in Kherson şehri ve doğası üzerine düşünceleri şöyledir:

Bu yer Dinyeper'in üzerinde bulunuyor. Antik ismi Boristhenestir. Dinyeper Karadeniz'e dökülüyor, Kasaba şimdi çok büyük. Orada hoş modellerden sonra birçok yeni ev ve kilise yapılmış olmasına rağmen, en iyi mimariler beyaz taşlardan olanlardı. Bu yakınlarda hiç ağaç bulunmuyor. Korsakof buraları tarlaya dönüştürmeyi deniyor. Kasabanın her yeri tamamen yakılacak sazlıklarla dolu. Boristhenes'in sığıklarında Kherson'la hemen karşı karşıya bitmek tükenmek bilmeyen bir orman bulunuyor. Kendilerine çitlerle çevrili geçici evler yapmışlar. Sazlıklar güçlü ve uzunlar. Kuşlar için çeşitlendirilmiş bir liman burası. Botun içerisinden onları vurmanın çok eğlenceli bulunmasını ise anlayamıyorum.¹⁶

13 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 100.

14 Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA*, XXV, (2002), s. 458-465.

15 Alper Başer, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu", s. 31.

16 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 97.

Henry Dearborn 1819'da yayımlanan hatıralarında ticaret ve liman kenti olan Kherson'un geçmişinden bahsederken buranın ilk ticari faaliyetinin İstanbul ile olduğunu belirtmiştir. Türkler ve Rumlar portakal, limon, kurutulmuş meyve, zeytinyağı, şarap gibi mamulleri bu limana getirmişlerdir. 1785 yılında Marsilya'dan yirmi ve başka yerlerden pek çok gemiye yükleme yapılmıştır. 1787'de ise ticaret dikkate değer ölçüde yükseliş göstermiştir. Bu tarihte Rusya ve Avusturya'ya ait iki yüzden fazla gemiye yük yükleme ve yük boşaltma işlemi yapılmıştır. 1804 tarihinde yüz kadar Rum gemisi bu limana giriş yapmıştır.¹⁷

Craven de, Kherson'un ticari açıdan parlak bir geleceği olabileceğini şu sözlerle ifade etmektedir: "Kherson zamanla güzel bir kasaba olabilir ve ticaretle Boristhenes'in sınırlarını donatabilir. Ticaret bir imparatorluğun paha biçilemez ve tek gerçek kaynağıdır".¹⁸

Nitekim bugün Kherson Limanı'nın Avrupa'nın en büyük liman özelliğini elinde bulundurması ve şehrin özellikle 1945 sonrasında önemli tarım, sanayi ve kültür merkezi haline gelmiş olması Craven'in öngörüsünün yüksekliği ile ilişkilendirilebilir.

Her türlü mekânı gezerek bulunduğu yeri tam anlamıyla kavrayıp tanımak isteyen Craven'i şehirde gördüğü mahkûmlar ürkütmüş olsa da, o, bunlardan çalıştırılarak faydalanılmasını mantıklı bulmaktadır.

Suçlular surlar ve tarlalarda çalıştırılıyorlar. Onların arasında yürürken suçluların zincirlerini ve sert ifadelerini gördüğümde kalbim korkuyla doldu. Özellikle de sayılarının üç bin ile dört bin arasında olduğunu duyduğum zaman. İtiraf etmeliyim ki bu tedavi yönteminin suçluların vurulmasından daha akılcı bir yol olduğunu düşünüyorum. Toplumun faydasız insanların işlenmesi bu şekilde sağlanmalıdır...¹⁹

Craven, Kherson gezisinin ardından 3 Nisan 1786 yılında Karasubazar'a gelmiştir. Prusya Dükü Charles Alexander'a yazdığı otuz sekizinci mektupta askeriye mensup birinin evinde misafir edilmek üzere ona bir araç tahsis edildiğinden ve hoş bir biçimde ağırlandığı binbaşının evinde yaptıkları bir takım sohbetlerden bahsetmiştir.

Büyük bir akşam yemeği hazırlanmış olduğunu gördüm. Bana inek sütünden yapılmış muhteşem bir tada sahip taze tereyağından bir parça verdi. Bu zavallı adam âşık olduğu karısını henüz kaybetmiş. Yemeğin lezzeti dışında genellikle hoş olmayan şeylerden; bataklıklardan, alçaklıklardan ve diğer eğlenceli olmayan ancak askeri açıdan önemli olan şeylerden bahsetti.²⁰

17 Henry A.S. Dearborn, *A Memoir on The Commerce and Navigation of The Black Sea and The Trade and Maritime Geography Turkey and Egypt*, s. 268.

18 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 97

19 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 98.

20 *Agt.*, s. 98.

Craven, step olarak adlandırılan Kırım coğrafyasını daha çok bir çöle benzettiğini belirtmektedir. Perekop'un ise yüksek bir tepede bulunduğunu, Perekop Kalesi dışında burada pek bir şey bulunmadığını, buranın bir düşmana karşı savunma amacıyla hesaplanmış yerleşim yeri olduğunu belirtmektedir.

Craven'in aktardığına göre Tatar köyleri pislik veya temizlik hususunda ilk etapta çok fazla fikir vermemekte, ancak incelendiğinde pis olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Tatar köyleri oldukça tenha görünmektedir. Bazen yalnızca o mahalli sürekli koruyan bekçiler yer altına yapılmış kulübelerde kalmaktadır. Bu kulübeler burada yaygın olarak bulunmaktadır. Evler ya da kulübeler köyde bir bahçe içinde konumlandırılmıştır. Köyün çevresinde inek ve koyun sürüleri bulunmaktadır. Etrafta başıboş otlayan atlar biri elinde mısırla onların yanına yaklaştığında onun başına üşüşmektedir. Craven, "Barış ve bolluk içerisindeki bu ilkel yer belki de dünyanın en eğlenceli yeridir"²¹ diyerek bu manzarayı basit ama görkemli bir yer olarak tanımlamaktadır.

XVI. yüzyılın sonlarında Kırım'a elçi olarak gelen Polonyalı Martin Bronevsky, Tatarların evlerinin bulunduğu bölgenin sulu çayırardan ve bataklıklardan meydana geldiğini, evlerin ince ağaç dallarından örülmüş ve üstü de sazlıktan alınan çamurlarla veya hayvan dışkısı ile sıvanmış olduğunu ve damların kamış ile örülmüş olduğunu aktarmaktadır.²²

Seyyah James Webster'in 1825-1828 yıllarında kaleme aldığı eserinde ise Tatar köyleri renksiz, ruhsuz, pis ve mide bulandırıcı olarak anlatılmaktadır. Bütün Tatar evlerinin bir avlusu bulunmaktadır ve etrafı duvarla çevrilidir. Evlerin sokağa bakan tarafında herhangi bir pencere bulunmamaktadır. Webster'e göre evin etrafında gezinen bir Tatar veya daima peçe takan örtülü bir kadın yoksa bu evler oldukça ruhsuz ve yalnız görünmektedir.²³

Ev tipleri ile ilgili terekelerden edinilen bilgiler seyahatnamelere göre daha detaylıdır. Bu dönemde özellikle Karasubazar'daki hane tiplerine bakıldığında evlerin, dar sokaklar üzerinde birbirine bitişik halde buldukları görülmektedir. Balçık ve saman karışımından yapılmış, güneşte kurutulmuş kerpiç ya da çitten inşa edilen genellikle kiremit ve bazen de toprakla örtülü iki ya da tek katlı evlerin hemen hemen hepsi kerpiç veya geniş çitten bir avlu içerisinde yer almaktadır. Bacaları söğüt ağacı budaklarından örülmekte, iki tarafı bol balçıkla sıvanmaktadır. Avlunun içerisinde ayrı bir oda, mahzen, çardak, kenef, fırın ve su kuyusu mevcuttur.²⁴

Craven Tatar köylerinde kaldığı sırada buradaki Kosaklar ve Tatarların davranış şekillerine de değinmiştir. Ona gezisi esnasında eşlik eden bu insanlar zaman zaman onu şaşırtacak şeyler yapmışlardır.

...güneşin ilk ışıklarıyla bir subay ve bir gözetmen eşliğinde yirmi-otuz arasında Kosak'ı görmek beni hayrete düşürdü. Subay arabanın ön tekerleğine yakındı. Beni görmesi

21 *Agt.*, s. 100.

22 Martin Bronevsky, *Kırım*, s. 11.

23 James Webster, *Travels Through The Crimea, Turkey And Egypt*, Vol. I, London 1830, s. 49-50.

24 Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat, (17. Yüzyılın Sonlarından 18. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 48.

üzerine gülümseyerek şapkasını çıkardı. Yoldaşlarının büyük bağırırları, atların ve arabaların hızlarını arttırdı, öyle ki arabamın arkasındaki atları bile korku kapladı. Atlar kaçmaya başladı ve maalesef benim arabamın çok yakınında devrildi. Buna neyin neden olduğunu sorduğumda yanımdaki Kosak'ın olduğunu anladım. Arabam kapalı olmasa ölebilirdim. Seyahat sırasında bir insanın sağlığı ile ilgili arabanın açık olmaması konusunda bir Kosak'ın hiçbir fikri yoktu. Bağırış seslerini duyduğumda yaşayıp yaşamadığımı öğrenmek için bana seslendiler. Sanırım onlar Karasubazar'a yalnızca benim cesedimi taşımayı umuyorlardı.²⁵

Craven'in bu esnada dikkatini çeken başka husus da Kosakların ve Tatarların at üstündeyken mızrak taşımalarıdır. Craven, "Kosaklar uzun mızraklarını yukarı doğru tutarak yolculuk yaparken Tatarlar mızraklarını sonundan ve yere doğru tutarak taşımaktadır"²⁶ der.

Kosakların canlandırdığı savaş sahnesini ise Craven eğlenceli ve görülmeğe değer bulmuştur.

Kosakların arasında savaş taklidi yaptıklarını gördüm. Önceden haberdar edilmemiştim. İtiraf etmeliyim ki başlangıçta çok şaşırđım. Yalnız arabasının her iki yanında da üzengileri olan bir Kosak koruma gördüm. Yüksek sesle bağırarak dörtünale gidiyordu. General şaşkın bakışlarım karşısında bana güldü. Bunun Kosak Şefi tarafından benim için hazırlanmış bir eğlence olduğunu söyledi ve beni yerden bir parça yüksek yere çıkarıp orada Kosak birlikleriyle karşılaştırmak istedi. Bir Kosak yan taraftaki birliğe yanaştı ve etraflarında dönerek yoldaşlarıyla mücadele etti. Onun bu arayışı tıpkı küçük bir orduya benziyordu. Onlar yaklaşıyordu fakat bir süvari bölüğü halinde değillerdi. Bir kısmı soldan, bir kısmı sağdan, bir bölümü önde, bir bölümü ise arkadan geliyordu, bir çığılık, bir tabanca patladı ve savaşın başlama sinyali verildi. Birlik düşmanın gücünü bölmek için her yandan saldırmak zorundaydı. Çabukluk ve çevikliğin ortaya çıkması en büyük sahneyi oluşturuyordu. Biri düşmanın birini ele geçirmiş, atını çekmiş, onu soyma noktasındaydı. Suçlulardan biri bir taraftan ortaya çıktığında onu yere yatırıp yeniden bağlar ve atına binerek ilk galibiyetini yaşarmış. Bazıları kendilerini asarlarmış, onların atlarının gözyaşları da onların düşmanlarının toprağına düşmüş. Onlar dönüşümlü olarak birbirlerini takip etti veya takip edildiler. Onların mızrakları, tabancaları, kamaları hepsi kullanmak için yapılmış ve taraflar birlikte mücadele ettiğinde becerikli manevra yapanları görebilmek oldukça zor. Ben çok iyi ağırlandım ve memnun kaldım ve Kosak Şefi'ne en büyük teşekkürlerimi sunmak istiyorum.²⁷

Bu savaş sahnesinin yalnızca Craven'e gösteri yapmak amacıyla canlandırılması onun oldukça hoşuna gitmiştir. Ancak Craven Kosakların yeteneklerini Kalmıklarla kıyasladığında Kosakların oldukça acemi kaldığını söylemektedir.

25 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 101.

26 *Agt.*, s. 101.

27 *Agt.*, s. 103-104.

Kosaklar arasında bir tür savaş oyunu gördüm. Aralarında içe gömük gözleri, aşağıya doğru eğik burunları ve hafif kare kemikli çeneleriyle üç tane hararetili ve çok çirkin görünümlü Kalmık²⁸ vardı. Bu Kalmıklar ok ve yay ile yüz adımda bir kaz vurma, elli adımda bir de yumurta bulma konusunda oldukça becerikliler. Genç Kosak görevliler de onlarla birlikte bunu denedi. Kosaklar iyi olmasına rağmen Kalmıklarla karşılaştırıldığında çaylak kalıyorlar.²⁹

Bahçesaray, Akmescit, Solhat, Kırkyer gibi önemli şehirlerin bulunduğu güney cephenin orta kısmında yer alan Karasubazar³⁰ şehrine gelen Craven, burada General Kokotchki'nin evinde misafir edilmiştir. Halinden oldukça hoşnut olan İngiliz lady, adına düzenlenen yemeğin ardından çalan müzikler bir yerden sonra seyrini değiştirerek marşlara dönüşmüştür. Craven bu durumu Prusya düküne şu sözlerle aktarmaktadır:

Akşam büyük bir salonda birkaç farklı müzik çalıyor ve bir ara Rus köylülerinin milli marşlarını duydum, maalesef size fikir vermek için bile olsa katlanma gayretini gösteremedim. Bir adam üç veya dört kişinin ortasında duruyor, diğerleri etrafında daire oluşturuyor. Yedi sekiz taneden fazlası ikinci daire, üçüncüsü ise en büyük sayıyı oluşturuyor. Adam bu grubun ortasında oluyor. O manzum bir eser okuduğunda, ilk halka ona eşlik ediyor ve sonra ikinci halka ve gürültülü bir şekilde en büyük halka. Subaylar onları zorlukla susturabildiler. Ne hoş bir melodisi ne de bir çeşitliliği olmamasına rağmen onların söylediği parçalar ne kadar ilginç ki mükemmel bir uyum içerisindedir. Şarkının konuları; avlanma, savaş, kalpazanlık, zehirlenmeler ve çok oyalayıcı şeyler. Bu şarkıcılar yalnızca Rus köylülerden oluşmaktadır.³¹

Daha sonra Tatar kasabasında bir kadının evinde misafir olan Craven, Tatar kadınları ve onların ev düzeni hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Bir Tatar'ın evi yabancılara ya da gezginlere kolaylık sağlayabilmesi için her zaman diğer yapılardan biraz daha uzak mesafede yer almaktadır. Öncelikle Craven'in dikkatini küçük Rus tercüman çocuk dışında evde hiç erkek bulunmaması çekmiştir. Kapıda Craven'i karşılayan Tatar kadın, elmas ve incilerle bezeli bir tülbent bağlamıştır. Üzerinde bir çeşit elbise ve yelek vardır. Beline bağladığı kuşak altın ve çeşitli renklerle işlenmiş bir tülbentten oluşmaktadır. Kadının ellerinin kınalı olması Craven'in

28 Batı Moğol halkı Oyratlar'ın 17. yüzyılda Cungarya'dan Hazar Denizi'nin batısına göç etmiş olan koludur. Bugün çoğunlukla Rusya Federasyonu'nun Kalmıkya Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. ABD, Fransa, Almanya, İsviçre ve Çek Cumhuriyeti'nde azınlık olarak bulunurlar. Kalmık, Türkçe "kalmak" kelimesinden türetilmiştir. Türk boylarının Oyratları 13. yüzyıldan itibaren bu adla andıklarına inanılmaktadır. Arap coğrafyacı İbn Al-Wardi 14. yüzyılda bu ismi yazılı bir kaynaktan kullanan ilk kişidir. Daha sonra 16. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarında görülmeye başlanmıştır. Bk. Mualla Uydu Yücel, "Kalmuklar", *DİA*, XXIV, (2001), s. 267-268.

29 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 106.

30 Karasubazar, 1802'de Rus idarecisiince kurulan Tavrida Vilayeti'nin Akmescit idari bölgesinin bir kasabası haline getirilmiştir. Yerleşim, Rus yönetimine rağmen yarımada üzerinde Türk-İslam demografik ve kültürel yapısını koruyabilen birkaç şehirden biri olur. Cami ve medreselerin önemli bir kısmı faaliyetlerini sürdürmüştür. Bk. Zeynep Özdem, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat, (17. Yüzyılın Sonlarından 18. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, s. 1-6.

31 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 101.

dikkatini çekmiştir. Teni beyaz olan bu Tatar kadının yüzünün altındaki mavi damarların belirginliği ve henüz elli yaşında olmamasına rağmen teninin buruşukluğu göze çarpan diğer detaylar olmuştur. Selamlaşırken Craven'in taktığı eldivenler kadını huzursuz etmiş ve kadın ondan eldivenleri çıkarmasını istemiştir. Sonrasında Tatar kadın Craven'in tek elini ellerinin arasına alarak selamlaşmış ve övgü hareketi yapmıştır.³² Soylu bir Tatarın misafirlere her zaman büyük bir konukseverlikle davrandığını belirten Craven, onların evlerine girildiği zaman anlatmaya değer olan hemen hiçbir eşya bulunmadığını belirtmiştir. Tek katlı ve hafif binalardan oluşan bu evlerde ne masa ne sandalye ne de oymalı mobilyalar yer almaktadır. Bunun yerine Türk toplumunda yaygın olan yere serili büyük minderler bulunmaktadır. Craven bu minderleri kullanışlı ve rahat bulmuştur. Seyyah Webster de Tatar evleri ile ilgili Craven'e benzer yorumlar yapmıştır. Webster, Tatar evlerinin dışarıdan görünümünü her ne kadar kirli ve ruhsuz bulsa da içeri girdiğinde karşılaştığı temiz ortam onu oldukça şaşırtmıştır. Odalarda yerler çift kat halı ile kaplanmış ve duvar boyunca dizilmiş bir dizi minder mevcuttur. Webster bu minderlerin yorgun seyyahların stres ve gerginliğini üzerinden alabilecek rahatlıkta ve genişlikte olduğunu düşünmektedir.³³ Lyall'ın da diğer seyyahlar gibi Tatar evlerine girdiği zaman dikkatini çeken ilk şey küçük ve basık evlerin her yanının halıyla kaplı olmasıdır.³⁴ Oliphant, Tatar sokaklarının duvarlarla örülü olduğunu gözlemlemiştir. Evler bir avlunun içerisindeydi. Ona göre buralar belki de akla gelebilecek en sıkıcı yerlerdir.³⁵

Tatar kadınlarının ikramlarına da değinen Craven, kahve ve sonrasında gül yaprağından yapılmış şekerlemeden bahseder. Şekerlemenin en son ikram edilmesinin oryantal toplumlara özgü bir davranış olduğunu belirtmektedir. Sohbet edilirken üzerinde durulan konular ise genellikle çocuk üzerinedir. Craven'e çocuk sahibi olup olmadığı sorulmuştur. Bu sohbet sonrasında İngiliz seyyah, Avrupalı kadınlar ile Türk kadını kıyaslayarak şu yorumu yapmıştır: "Tatar ve Türk kadınları yalnızca toplumun memnuniyetini istiyor ve Avrupa'daki kadınlar gibi kıskançlıkta bulunmuyorlar. Türk ve Tatar kadınları arasında bir erkeğin dudağından çıkacak abartılı övgüler umutsuz aşka yakalanıldığında sıkça kullanılıyor".³⁶

Giyim kuşam malzemesi olarak derinin tercih edildiği Kırım'da dericilik işini Karayların icra ettiği seyahatnamelere yansımıştır.³⁷ Özellikle koyun derisinden yapılan malzemeler büyük ilgi görmektedir. Deri ceketler ve paçolar Craven'in ilgisini celp etmiştir. Craven, her şeyden önce

32 *Agt.*, s. 104. Bu selamlama şekli ve seyyahın kadınlar hakkında aktardığı her şey, Tatar kadınlarının huy veya mizacı ile ilgili akıllarda genel bir çerçeve çizmektedir. Bu husus, Tatar kadınlarının bir yabancıda uyandırdığı izlenimi görebilme açısından önemlidir. Ayrıca mahremiyet ve inançlardan dolayı yalnızca hemcinsleriyle iletişim kuran Müslüman kadınlar, kendileri hakkında bilinmeyenlerin ortaya konmasını bu seyyahlar vasıtasıyla sağladıkları için farkında olmadan kadın seyyahların önemini arttırmışlardır.

33 James Webster, *Travels Through The Crimea, Turkey And Egypt*, s. 54.

34 Robert Lyall, *Travels in Russia, The Crimea, The Caucasus and Georgia*, s. 233.

35 Laurence Oliphant, *The Russian Shores of The Black Sea in Aunum of 185*, s. 213, 214.

36 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 104.

37 Aynı zamanda mücevherat işi de yapmaktaydılar. Bk. Mikhail Kızılov, "The Crimean Karaites and The 19th century Polish Travellers", s. 101.

baş alışveriş malzemesinin ovalardaki sayısız koyundan dolayı deri olduğunu söylemektedir. Sarı, kırmızı, yeşil ve mavi gibi çeşitli renklerden oluşan derilerin çok ucuz olduğunu ve kalitesinin çok yüksek olduğunu, ancak bu derilerden yeterince alabilecek parası bulunmadığını belirtmektedir.

Craven, cami minarelerini “külâhlı kule” olarak adlandırmaktadır. Charles Alexander’a yazdığı mektupta Müslümanları ibadete çağırın ezan sesini günün belli saatlerinde bir adamın minareye çıkararak hoş bir sesle dua etmesi olarak anlatmaktadır. “...bizim yaptığımız çan çalınma yerine orada kulağa hoş gelen bir seslenişle dua ediyor.” Craven caminin iç bölümünü gezerken zikir ederek ibadet eden Müslümanların davranışlarını saçma bulduğunu belirtmektedir.

...gittiğimde yapının ortasında toplanmış olan birkaç tane dindar Müslüman vardı. İnlüyorlar ve başlarını yere kadar savurarak tekrar kaldırıyorlardı. Bu sürekli tekrarladıkları hareket ile kendilerine bir çeşit işkence yapıyorlardı. Daha sonra yere düşerek caminin girintilerinde durgunlaşmaya başlıyorlardı. Bunun amacı din adamı olmaya çalışmak, kurban olmakmış. Bu insanlar Muhammed’e olan bağlılıklarını kanıtlamak için boş yere acı çekiyorlar. Sık sık Allah ismini tekrar ediyorlar.³⁸

Craven’in girinti olarak adlandırdığı yer muhtemelen ibadet edenlerin inzivaya çekildikleri çilehâne, bir diğer adı ile halvethânelerdir. Nefislerini terbiye etmek amacıyla ibadet ve tefekküre dalınan bu küçük mekânlar³⁹ Craven’i oldukça şaşırtmıştır.

Girintinin birinde bir adamın yerde yattığını gördüm. Kırk saat boyunca bir şey yemeden ve içmeden burada durduğunu söylediler. Allah’a saygısızlık yapacak bir hareketten kaçınıyorlar. Eğer onların cesareti yüksekse, Allah onlara dayanma gücü verebiliyor. Saatlerce karanlık ve nemli deliklerde yatarak gayret gösteriyorlar, bir daireye girerek dönmeye başlıyorlar ancak bu deneme onların yere anlamsızca düşmesi ve onları iyileştirmek için evlerine taşınmaları ile son buluyor.⁴⁰

Craven bu durumu büyük saygı ve hürmet adına insanlara boş ümit veren bir tür maskaralık hareketi olarak değerlendiriyor. Webster ise dini yapılara çok fazla değinmemiş, Kırım’da bulunduğu yıllarda Rusların inşa ettiği yeni birkaç kilise ve ufak tefek camiler ile antik tümülüslerin (mezarların) varlığından söz etmiştir.⁴¹

Seyyah Robert Lyall, Tatar camilerinin kare bir yapıda olduğundan bahseder. Duvarlarının ise kitabeler ve bir takım uhrevi resimlerle bezendiğini aktarmaktadır. Lyall, camiye girerken ayakkabıların çıkarılmasını dikkat çekici bulmuştur. İçeride ibadet eden Tatarların namaz kılarken

38 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven’in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu’na Yaptığı Seyahati*, s. 105.

39 M. Baha Tanman, “Halvethane”, *DİA*, XV, (1997), s. 388-393.

40 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven’in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu’na Yaptığı Seyahati*, s. 106.

41 James Webster, *Travels Through The Crimea, Turkey And Egypt*, s. 50.

sırasıyla alını yere değdirip dizlerinin üzerinde oturur pozisyonda bu ibadeti sonlandırmalarını ise gülünç bulmaktadır.⁴²

8 Nisan 1786'da Bahçesaray'dan yazdığı mektupta Craven, şehrin bazı kayaların düşerek evleri parçalamaya hazır durumda bulunduğu çok dik bir vadide konumladığını, yarımada'nın her yanının yabancı kuşkonmazlarla çevrelenmiş durumda olduğunu ve burada muazzam boyutta bin bir çeşit yaban turpunun yetiştiğini Charles Alexander ile paylaşmıştır. Craven'in aktardığına göre bu şehirde yaklaşık beş bin kadar Tatar yaşamaktadır. Sokakların ise oldukça kalabalık olduğunu şu sözlerle ifade eder: "Burada beş bin Tatar yaşıyor. Bir adamın burada evinde oturduğuna inanmıyorum zira sokakların her tarafında Tatar erkeklerinin olması bunun göstergesidir".⁴³ Bahçesaray sokaklarında rastladığı bu Tatar erkeklerinin görüntü ve davranışlarındaki çekingenlik de Craven'in dikkatini çekmiştir. "...Onların yüz ifadeleri çok acayip, çoğunun gözleri biz oradan geçerken yere sabitleniyor ama bazen de sanki bir kadının açıktaki yüzüne bakmaya korkuyorlarmış gibi bir anda bakıp gözlerini çekiyorlar, aceleyle bakışlarını yine yere indiriyorlar".⁴⁴

Robert Lyall ise daha çok Tatar erkeklerinin fiziksel görünümünden bahsetmektedir. Erkeklerin kafaları genellikle traşlanmıştır ve keldir. Genç olanların ise kısmen traşlanmış kafalarının ön kısmında bir tutam püskül bırakılmıştır. Rusların Lyall'a söylediklerine göre bu küçük saç Tatar inancında onları öldükten sonra cennete götürecektir.⁴⁵

Bahçesaray'da bu tarihlerde ticaret çoğunlukla kılıç, bıçak, avcı bıçağı üzerine yapılmaktadır. Craven: "Şam'dakiler kadar ünlü olmasa da ben eminim ki burada da üretim çok fazladır"⁴⁶ sözleriyle bu ticari malların miktarının ne kadar çok olduğuna dikkat çekmektedir. Bu ticari ürünler dışında kâr getiren bir başka ürün ise sabundur. Craven sabunun en fazla İstanbul'a satıldığını, oradaki Türk kadınları tarafından oldukça fazla tüketildiğini ve Tatarların bundan büyük bir kazanç sağladığını söylemektedir. Seyyah Webster, çok büyük bir alana yayılan ve çok sayıda inek at ve devenin bulunduğu Tatar pazarlarında insanların bir şeyler yiyip içtiğini ve başta karpuz olmak üzere meyve ve ayrıca bir takım Tatar kostümleri satıldığını kaydetmiştir.⁴⁷

1852 tarihinde Laurence Oliphant ise Karasubazar'ı Kırım'ın en büyük ve karakteristik şehri olarak tanımlayarak konumundan dolayı daha çok şehrin ticarete elverişli olduğundan bahsetmiştir. Yahudi, Tatar ve Ermeni nüfusun burada birlikte yaşadığına değinen Oliphant, onların deri, sabun ve mum ticareti yaptıklarını gözlemlemiştir.⁴⁸

42 Robert Lyall, *Travels in Russia, The Crimea, The Caucasus and Georgia*, s. 232.

43 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 107.

44 *Agt.*, s. 107.

45 *Age.*, s. 232-233.

46 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 107.

47 James Webster, *Travels Through The Crimea, Turkey And Egypt*, s. 53.

48 Laurence Oliphant, *The Russian Shores of The Black Sea in Auntum of 1852*, s. 209.

Kaymakam ve diğer iki baş Tatar bizimle bir şeyler yudumladılar. Hiçbir şeyin onların cehaletini ve basitliğini geçmesi mümkün değil. Kaymakam, Han'ın başvekilidir o kendi ülkesinin coğrafyasıyla ilgili tamamen bilgisiz ve İngiltere ile Petersburg'un aynı şeyler olduğunu söylüyor.⁴⁹

XVI. yüzyılın başında I. Mengli Giray Han döneminde kurulan Hansaray'ı gezen Craven, burayı karmaşık ve oldukça büyük bulmuştur. I. Sahib Giray Han döneminde (1532-1551) avlu düzeni, saray çekirdeği ve camisi ile esas kuruluş ve planına kavuşan sarayı⁵⁰ Craven şu şekilde anlatmıştır:

Hanın yaşam alanı düzensiz bir yapıdan meydana geliyor, yapının büyük bir bölümünü tahtadan, yerden yukarıya doğru yaldızla boyanmış canlı ve ilginç tarzda sütunlardan oluşuyor kemer veya son girişi iyi ayarlanmış, yaldızlı harflerle yazılmış büyük bir yazıt süs konumunda bulunuyor. Bana bunun muhteşem bir kalıntı olduğu söylendi. Ancak vali daha önce bunu onarmış ve o yaldızlar yeniymiş ve eser imparatoriçeye tanıtılmak için bu hale getirilmiş. Kale içinde kale ve bahçe içinde bahçe, Han'ın kendi dairesi olan hareme giderken yürüdüğü yerde çeşitli daireler bulunuyor. Orası diğerlerine göre daha havadar ve yüksektir. Ben buranın yeterince büyük olduğunu düşünüyorum. Mekânın zemininde birkaç yer büyük kare mermerlerle döşeli ve tam merkezinde de devamlı çalışmakta olan bir çeşme bulunuyor. Burada hiç görmediğim renk çeşitleri gördüm altın ve gümüş birlikte karıştırılarak farklı bir boya elde edilmiş.⁵¹

Bahçesaray'dan sonra yönünü Sivastopol'e çeviren Craven buranın limanını gördüğü anda nutku tutulmuştur. Kıyının ve limanın eşsizliği daha önce başka hiçbir yerde görmediği kadar güzeldir. Bu uzun körfezde çok fazla gemi bulunduğunu, buranın "Katerina'nın İhtişamı"nı yansıttığını kaydetmiştir. Craven çevre kasabaları da ziyaret etmiştir. Sudak'ı görmeye gittiğinde eşsiz Ceneviz kalesi kalıntılarına hayran olmuştur.

Denize doğru baktığın yerin zirvesine çıktığında, bir şapelin kalıntılarını görebilirsin. Oradaki granit bir sütun ilk sarsıntıda oraya dik bir şekilde düşmüş olmalı. Kuleler ve tahkimatların pozisyonundan ve kalıntılardan bu şehre bir donanma yaklaşamamış olmalı, ayrıca şehrin aşağı kısmındaki yerleşimcilerden de oldukça iyi korunmuş olmalı...⁵²

49 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 107.

50 Hakan Kırımlı, Nikole Kançal Ferrari, Gökçe Günel, İbrahim Abdulla, Nariman Abdülvaab, Safiye Eminova, Gülşen Dişli, *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk İslam) Mimari Yadigarları*, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016, s. 180. XVI. yüzyılın sonlarında hanlar, boş zamanlarını kadınları ile birlikte burada avlanarak geçirirlerdi. Çünkü buralar avlanmak için çok müsaittir. Buraları sebze meyve bahçeleriyle, üzüm bağlarıyla, kaynak sularıyla sulanan geniş tarlalar ile kaplıdır. Etrafı dağlık ve ormanlıktır. Dağların yamaçlarında, tepelerinde yıkılmış şehirlerin, şatoların, binaların harabeleri görünmektedir. Bk. Martin Bronevsky, *Kırım*, s. 24.

51 Asuman Karabulut, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, s. 108

52 *Agt.*, s. 110.

Craven daha sonra Akmescit ziyaretinden bahsetmiştir. Salgur nehrinin kenarındaki vadiden çok uzakta olmayan, yüksekte ve sevimli bir yer olarak tanımladığı Akmescit'in toprağını İngiltere'deki mutfak bahçelerinin verimli topraklarına benzetmiştir. Hoş çimler, mükemmel toprak, meyve bahçeleri ve iklimi bu yeri sevmek için yeterli sebeplerdir. Baydar'ı görmeğe gittiğinde ise Kosak atlarına hayran kalmıştır. "Bir gemiyle bu ülkeden ayrılmak zorunda olmasaydım, kesinlikle Kosaklara rüşvet verip kendim için atlarından satın alırdım. Hayvan harika bir dörtnal koşucusu. Birkaç defa arkadaşlar geride kaldığı için durmak zorunda bile kaldım."⁵³.Kosakların bu sebeple atları ileepey gurur duyduklarını belirtmiştir.

Craven bundan sonra gezisine İstanbul ile devam etmiştir. Yanında ona eşlik edecek olan üç Rus deniz subayı bulunmaktaydı. Ancak Küçük Kaynarca Anlaşması'na göre ticaret gemileri boğazdan geçiş hakkına sahip olduğundan yanındaki subaylar da tüccar tekneleri içerisinde Craven'e eşlik etmişlerdir.⁵⁴

Eserin ilerleyen bölümlerinde Craven, İstanbul'da Pera, Büyükdere, Haliç, Topkapı Sarayı, Tophane, Boğaziçi, Sultanahmet; Bursa'da Mudanya; Çanakkale'de Truva kıyıları; Yunanistan'da Nakşa Adası, Atina, Midilli, İpsara, Miconia, Dragonissia, Antiparos, Siphanto, Milos, Argentiera, St. George of Arbora Adası; İzmir'de Efes, Karaburun ve ikinci bir kez daha Bursa'da Mudanya; İstanbul'da Pera, Belgrad Ormanı, Büyükdere, Tarabya sonrasında Bulgaristan'da Silistre, Varna; Romanya'da Bükreş, Eflak, Hermanstadt, Floresty, Transilvanya, Temeşvar ile gezisine devam etmiştir.

Lady Craven seyahatini 30 Ağustos 1786'da Viyana'dan yazdığı altmış sekizinci mektup ile sonlandırmıştır. Daha sonra Prusya Dükü Christian Frederick Charles Alexander'ın yanına dönmüştür. Mektuplar, daha önce de belirtildiği üzere, 1789 yılında Craven tarafından yayımlanmıştır.

Sonuç

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Kırım'ın kaderini belirleyen devlet, artık Rusya olmuştur. Lady Elizabeth Craven'in bu topraklara ziyareti de, bu tarihten yaklaşık on iki yıl sonrasına tekabül etmektedir. Moskovadan Kırım'a geçen Craven, burada geçirdiği yirmi gün boyunca yazdığı her mektupta Çarlık Rusya'sının etkisini hissettirmiştir. Sık sık Rus subayları ile geçirdiği vakitten, Prens Potemkin'den ve II. Katerina'nın ihtişamından bahsetmiştir. Rusya'nın asla emellerinden vazgeçmemiş olmasını takdirle karşılamaktadır. Mektuplardan anlaşılacağı üzere seyyahın genel anlamda Ruslardan hoşlandığı anlaşılmaktadır. Craven, Kırım'da Kherson, Perekop, Karasubazar, Balaklava, Akmescit, Kefe, Sivastopol, Bahçesaray, Sudak, İnkerman, Baydar gibi şehirleri dolaşmıştır. Bu şehirlerin doğasından ve ikliminden etkilenmiştir. Ayrıca Tatar köylerini gezen Craven, buraların sade, ama etkileyici olduğunu kaydetmiştir. Tatar

53 *Agt.*, s. 114.

54 *Agt.*, s. 115.

kadınlarının hiç kıskanç olmadığını, erkeklerin ise cahil ve utangaç olduğunu dile getirmiştir. Craven, gördüğü cami minarelerini “külâhlı kule” olarak adlandırmıştır. Camilerde yapılan ibadetleri ise saygı ve hürmet adına insanlara boş ümit veren bir tür maskaralık hareketi olarak değerlendirmiştir. Buradaki şehirlerde çoğunlukla kılıç, bıçak, avcı bıçağı, sabun ve deri ticareti yapıldığını gözlemlemiş ve bunları yazdığı mektuplarla Prusya dükü Charles Alexander’a aktarmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarını yansıtan bu eser, diğer Avrupa devletlerinin yanı sıra Osmanlı ve Kırım’ın o günkü siyasî, iktisadî ve sosyal yönlerini vurgulaması açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada da Küçük Kaynarca Antlaşması’nın etkilerini üzerinden atamamış Kırım’ın sosyal ve kısmen siyasî yönleri, bir İngiliz’in, üstelik -diğer seyyahlardan farklı olarak- bir kadının bakış açısıyla sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Başer, Alper, "Kırım'da Rus Kolonizasyonu", *Karadeniz Araştırmaları*, VI/24, (2010), s. 29-42.
- Bronevsky, Martin, *Kırım*, çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970.
- Craven, Elizabeth, *A Journey through the Crimea to Constantinople*, London 1789.
- Dearborn, Henry A. S., *A Memoir on The Commerce and Navigation of The Black Sea and The Trade and Maritime Geography Turkey and Egypt*, Vol. I, Boston 1819.
- Emecen, Feridun, "Şahin Giray", *DİA*, XXXVIII, (2010), s. 276-277.
- Fisher, Alan, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Hommarie de Hell, Xzavier, *Travels in The Steppes of The Caspian Sea, The Crimea The Caucasus*, London 1847.
- Karabulut, Asuman, *Elizabeth Lady Craven'in 1785-1786 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'na Yaptığı Seyahati*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.
- Kırımlı, Hakan, "Kırım", *DİA*, XXV, (2002), s. 458-465.
- _____, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Kırımlı, Hakan, Kañçal Ferrari, Nicole, Günel, Gökçe, Abdulla, İbrahim, Abdülvaab, Nariman, Eminova, Safiye, Dişli, Gülşen, *Kırım'daki Kırım Tatar (Türk İslam) Mimari Yadigârları*, T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.
- Kızılov, Mikhail, "The Crimean Karaites and The 19th century Polish Travellers", *Studia Orientalia*, (2003), s. 93-108.
- _____, *The Crimea According to the Descriptions of European Travellers from the Thirteenth to the Sixteen Century*, (M.A. Thesis in Medieval Studies), The Central European University, Budapest 1997.
- Koçu, Reşat Ekrem, *1786'da Türkiye*, Sertel Matbaası, Ankara 1939.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Lyall, Robert, *Travels in Russia, The Crimea, The Caucasus and Georgia*, Vol. I, London 1825.
- Oliphant, Laurence, *The Russian Shores of The Black Sea in Auntum of 1852*, London 1853.
- Özdem, Zeynep, *Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat, (17. Yüzyılın Sonlarından 18. Yüzyılın Ortalarına Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2005.
- Sertkaya, Osman Fikri, "Kırım'ın Rusya'ya İlhakına Dair 17 Ekim 1783 Tarihli ve Knez Grigori Potemkin İmzalı Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış Ferman", *Karadeniz Araştırmaları*, S 11, (2006), s. 13-18.
- Tanman, M. Baha, "Halvethane", *DİA*, XV, (1997), s. 388-393.
- Turhan, Filiz, *British Romantic Writing about the Ottoman Empire*, New York 2001.
- Uydu Yücel, Mualla, "Kalmuklar", *DİA*, XXIV, (2001), s. 267-268.
- Webster, James, *Travels Through The Crimea, Turkey And Egypt*, Vol. I, London 1830.
- Elektronik Kaynak**
- Image Gallery of the Coins of Branderburg Ansbach, "Branderburg-Ansbach", <http://www.medievalcoinage.com/gallery/germany-brandansbach.htm> [Erişim Tarihi: 20.10.2017].

